

Цецик Я. П.,
к.і.н., доцент, Національний університет
водного господарства та природокористування
м. Рівне, Україна

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ наприкінці XIX – на початку XX ст.

З'ясовано чинники, що впливали на генезу соціально-економічних відносин на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано особливості розвитку промисловості, визначено етнічну структуру торговців. Досліджено рівень життя різних верств населення краю.

Ключові слова: Волинь, економічний розвиток, рівень життя, промисловість.

Цецик Я. П.,
Национальный университет водного хозяйства и природопользования,
г. Ровно, Украина

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА ВОЛЫНИ в конце XIX – начале XX в.

Установлено факторы, которые влияли на генезис социально-экономических отношений на Волыни в конце XIX – начале XX в. Проанализированы особенности развития промышленности, определено этническую структуру торговцев. Исследовано уровень жизни различных слоев населения края.

Ключевые слова: Волынь, экономическое развитие, уровень жизни, промышленность.

Tsetsyk Yaroslav,
National University of Water Management and Nature Resources Use,
Rivne, Ukraine

SOCIO-ECONOMIC RELATSONS IN VOLYN late XIX – early XX CENTURY

Based on an impartial investigation of primary sources and scholarly works of historians who have studied the issue of social-economic development of Volyn late XIX – early XX century analyzed features of economic development Volyn province. We prove that in future the foundation of the regional economy was agriculture, and the number of large industrial enterprises was negligible. Despite the increase in the total number of industrial enterprises in the region in the early twentieth century. Among them are dominated by medium and small. Most contemporary enterprises in the region have focused on the processing of agricultural products. The main and most of them were sugar factories which in the early twentieth century. Worked for nearly half of wage earners Volyn province. Found out the priority areas of industrial land.

It is noted that in the study period in the region in addition to the growing number of industrial enterprises began to be viewed trend to increase the number of quarries where stone was mined. Although most of them had small volumes mined stones, some of them caught a large number of stones. The reasons for the growth of their number were available as minerals and construction of railways and roads in the province.

The level of salaries in the region and noted that in the first decade of the twentieth century. It has increased significantly, due to both the events of the Russian Revolution 1905-1907 old and the market needs. However, despite the increase in salaries, it was still significantly lower than in the industrialized regions of Ukraine. On the other hand despite rising wages of workers in the region is not influenced by the increase in their purchasing power and did not contribute to raising the level of their life due to rising food prices and so on. Also, a comparative analysis of wages of different categories of employees, and peasants' incomes. Based on sources proved that despite the increase in their income is not fundamentally affect the level of their lives.

A special place in the study devoted to the analysis of the dynamics of the location of craftsmen in the region. It was found that many of them lived in rural areas. As a result of the growing number of businesses and industrial development of the artisans were ruined and employees.

Definitely the ethnic composition of the region, it is proved that the bulk of traders in Volhynia was Jewish.

Key words: Volyn, economic development, quality of life, industry.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії відбувалися визначальні події, які вплинули на всі сфери економічного та суспільно-політичного розвитку держави. Це стосувалося практично всіх регіонів імперії, у тому числі й Волинській губернії.

Окремі питання досліджуваної проблеми присутні у працях Л. Р. Ігнатової та Ш. Ш. Рамазанова [1], Р. Н. Оксенюка [7], А. О. Гуменюк [8], М. М. Москалюка [13], В. Молчанова [15].

Шляхом використання першоджерел, наукових праць у запропонованій статті зроблено спробу об'єктивно проаналізувати соціально-економічний розвиток Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Друга половина XIX – початок XX ст. у Російській імперії позначився економічним зростанням. Проте основою економіки залишалося сільське господарство. Російська імперія у той період займала перше місце у світі з виробництва сільськогосподарської продукції. Після відміни кріпосного права у 1861 р. в європейській частині імперії середньорічні збори зернових постійно зростали. Так, коли у 1870-ті рр. збір зернових складав 243,4 млн. четвєртин, то у 1909-1913 рр. – 395,5 млн. [1, с. 62].

Незважаючи на стрімке зростання зборів зернових та формування у державі єдиного загальноросійського товарного ринку у сільському господарстві не всюди ці процеси відбувалися однаково. У той час чітко окреслювалася спеціалізація районів. Склався центр зернового виробництва у південних та східних губерніях. Серед 8 губерній, які давали понад чверть збору зернових були й 3 українські: Катеринославська, Херсонська та Таврійська. Саме на півдні України у той час виникли так звані «пшеничні фабрики». У південно-степовому та південно-східному районах посіви зернових складали 51 % від загально-російських [1, с. 62-63].

Паралельно з розвитком сільськогосподарського виробництва у ряді губерній України спостерігалася позитивна динаміка розвитку важкої промисловості насамперед у південних та південно-східних губерніях, що було зумовлено як наявністю великих покладів корисних копалин, так і значними

інвестиціями з боку підприємців та промисловців, зокрема й іноземців. Однак, ці процеси відбувалися у різних регіонах неоднаково. Натомість частина губерній в тому числі й Волинська, й надалі залишалися аграрними, а промисловий розвиток у них відбувався повільно, хоча й функціонував ряд великих підприємств – насамперед цукрових заводів. Така ситуація пояснюється, тим що у цьому регіоні були відсутніми великі капіталовкладення у важку промисловість, віддаленістю Волині від центрів тогочасного економічного життя.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. Волинська губернія й надалі залишалася аграрним краєм, в якому домінувало сільськогосподарське виробництво, а великі промислові центри були відсутніми.

Ще однією особливістю соціально-економічного життя тогочасної Волині було те, що основна маса її населення проживала у сільській місцевості. Згідно даних першого всеросійського перепису населення у Волинській губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6 % у – сільській місцевості [2, с. 3, 8].

Отже, як бачимо у містах та містечках тогочасної Волині проживало лише 7,4 % населення, що наочно свідчить про домінування у цьому регіоні сільського населення й незначну концентрацію жителів у поселеннях міського типу.

На соціально-економічні процеси у цьому регіоні впливала поліетнічна структура населення Волині. Така ситуація пояснюється як історичним минулим краю, а до поділів Речі Посполитої Волинь була у її складі, тому основну масу поміщиків становили поляки, так і внутрішньою політикою російських імперських урядів. Одним із елементів якої була наявність штучної «смуги осілості» євреїв, а саме цей регіон входив до її складу. Така ситуація значною мірою впливала на структуру населення тогочасних міст та містечок, адже згідно обмежень, які існували для євреїв у Російській імперії й особливо в її західних губерніях, більшість представників цієї етнічної групи проживали у містах та містечках.

Станом на 1912 р. у Волинській губернії проживало 3 815 тис. осіб у тому числі

українців 2 658 тис., євреїв 548 тис., поляків 343 тис., німців 195 тис., росіян 38 тис., й понад 30 тис чехів. Представники інших етнічних груп становили незначну кількість населення краю [3, с. 71].

Ще однією особливістю тогочасного розвитку Волині було те, що значна частина промислових підприємств розміщувалася у сільській місцевості. Так, станом на 1893 р. у губернії діяло 1 672 підприємства та млини, на яких працювало 15 301 найманий працівник й загальна вартість виготовленої ними продукції становила 17 885 817 руб. Найбільшими з усіх підприємств, що діяли тоді у Волинській губернії, були цукрові заводи. У 1893 р. їх налічувалося 12, на них працювало 6 318 працівників і було вироблено цукру на 8 627 017 руб. [4, с. 46-55].

Таким чином, незважаючи на наявність досить значної кількості підприємств, які функціонували наприкінці XIX ст. на Волині, більшість із них були дрібними. У середньому на одному підприємстві працювало близько 9 найманих працівників. Однак насправді абсолютна більшість тогочасних підприємств краю були кустарними й напівкустарними, на яких працювало 3-5 робітників. Натомість у середньому на одному цукровому заводі працювало близько 527 робітників, а всі вони разом виготовили майже 50 % промислової продукції краю.

Незважаючи на ту обставину, що край залишався аграрним, кількість підприємств у ньому поступово зростала. Так, 1897 р. у губернії вже діяло 1 912 підприємств, але понад 2/3 з них були дрібними, з невеликою кількістю робітників. Значна частина підприємств продовжувала функціонувати у сільській місцевості. Паралельно із зростанням кількості підприємств у краї зростало й число великих заводів. У тому ж 1897 р. на Волині вже діяло 14 цукрових заводів, якими було вироблено продукції на 8 346 210 руб. й на них працювало 6 039 робітників. Загалом на всіх підприємствах та млинах Волині у 1897 р. було вироблено продукції на 20 558 206 руб. [5, с. 44-52].

Отже, у період із 1893 по 1897 рр. кількість цукрових заводів, які були найбільшими підприємствами тогочасної Волині, хоча й збільшилася, однак кількість робітників, які на них працювали, й вартість

виробленої продукції дещо зменшилися. У середньому на одному цукровому заводі працював 431 робітник. Певна частина найманих працівників були жінки та діти до 16 років. У 1897 р. на підприємствах Волині їх працювало 4,4 тис. [6, с. 31], а загальна кількість робітників становила 17 804 особи, до цього числа не включено сільсько-господарських працівників, сезонних робітників і робітників, які працювали на кар'єрах [5, с. 53].

Важливою обставиною, яка впливала на соціально-економічне життя найманих працівників регіону, був рівень їхньої заробітної плати. У цьому регіоні вона була значно нижчою, ніж у південно-східних та південних губерніях. Відповідно до звітів фабрично-заводських інспекцій, середньорічна заробітна плата робітника у Волинській губернії становила 94 руб. 96 коп. на рік і була втричі меншою, ніж отримували робітники у Катеринославській губернії. Заробітна плата жінок та дітей була ще нижчою. Так, на Житомирській тютюновій фабриці, де домінувала праця жінок, вони отримували у середньому 2 руб. 50 коп. на місяць [7, с. 32-33]. Як правило значно нижчою була оплата праці сільськогосподарських робітників. Але при аналізі цього питання варто зауважити, що у різних повітах Волинській губернії вона була неоднаково. Так, у Житомирському повіті сільськогосподарський робітник отримував на рік 95 руб., а якщо він харчувався коштом наймача, то заробітна плата становила відповідно 50 руб., у жінок відповідно – 45 руб. і 28 руб., у Заславському повіті робітник отримував 60 руб. або 40 руб., робітниця відповідно – 40 руб. або 25 руб. Аналогічно оцінювала вартість праці й поденних працівників. Під час посіву зернових чи збору врожаю вона була вищою, що диктувалося нестачею робочих рук, а в зимовий період – нижчою [5, с. 28-29].

Така різниця в заробітній платі сільськогосподарських робітників у різних повітах губернії пояснюється їх кількістю. В одних повітах їх було менше, а в інших була більша конкуренція на цьому ринку праці. Щодо зростання поденної оплати праці сільськогосподарських робітників під час збору врожаю то це було зумовлено наявністю

значного попиту на них з боку великих землевласників. Адже значна частина селян, які обробляли власні наділи не мали можливості під час всього сезону польових робіт найматися поденниками. Це вони могли зробити лише тоді, коли ними було або посіяно й оброблено їхні власні наділи, або зібрано врожай. Тому здебільшого постійно наймалися поденниками безземельні або малоземельні селяни, що для них було єдиною можливістю утримувати себе. Нижча оплата праці жінок пояснюється їхнім становищем у тогочасній Російській імперії.

Як уже зазначалося, другу за чисельністю етнічну групу населення тогочасної Волині становили євреї, більшість із яких проживали у містах та містечках, що великою мірою впливало на соціально-економічний розвиток регіону. Загалом ці тенденції були присутніми не лише на Волині, а й у Правобережній Україні. Їх там проживало станом на 1897 р. 364,3 тис. осіб, що складало 40 % всього міського населення регіону [8, с. 83]. Представники цієї етнічної групи відігравали важливу роль у торгівлі, ремеслах та промисловості. Крім торговельної справи, багато євреїв, які проживали на території Волині, займалися ремеслами. Саме представники цієї етнічної групи наприкінці XIX – на початку XX ст. становили 70-75 % ремісників губернії. Однак, аналізуючи етнічний склад міського населення Волині варто відзначити, що у більшості містечок губернії питома вага євреїв складала понад 50 % [2], така ситуація пояснюється тією обставиною, що край входив у «смугу осілости» євреїв, а вони, враховуючи законодавчі обмеження щодо їх проживання, в основному селилися у містах та містечках. Так, якщо проаналізувати видані торгові патенти Луцькою міською думою у 1902 р., то абсолютну більшість із них отримали євреї, які здійснювали торговельну діяльність не лише у Луцьку, а й ряді інших населених пунктів цього повіту [9, арк. 68-79], аналогічно всі з тих, хто поновили торговельні патенти купців I-III гільдії в цьому ж повіті у 1903 р. за національністю були євреї, загалом 28 осіб, з них лише 2 були купцями I-ї гільдії [10, арк. 31-46]. У Дубенському повіті у 1910 р. більшість купців, які займалися торгівлею,

також були євреї [11, арк. 184-190], у Рівненському повіті на початку XX ст. серед осіб, які отримали торговельні патенти також переважали євреї [12, арк. 154]. Аналогічні тенденції спостерігалися й у інших повітах губернії.

Таким чином, як бачимо наприкінці XIX – на початку XX ст. й далі у торговельній діяльності на Волині продовжували домінувати євреї. Це було зумовлено тим, що саме представники цієї етнічної групи у краї становили більшість торговців. Однак у той період почали проглядатися тенденції щодо зростання питомої ваги торговців й серед представників інших етнічних груп, що проживали на Волині, насамперед росіян та українців.

Досліджуючи соціально-економічне життя Волині на початку XX ст., варто відзначити, що паралельно із зростанням загальної кількості підприємств, серед яких переважали дрібні, досить швидкими темпами зростала кількість кар'єрів, у яких добували базальт, граніт, будівельне каміння. Так, станом на 1912 р. лише у Житомирському повіті діяло 27 кар'єрів, Ізяславському відповідно – 7, Кременецькому – 3, Новоград-Волинському – 27, Овруцькому – 1, Старокостянтинівському – 5, Рівненському – 2. Більшість із них були дрібними з незначною кількістю робітників, а загальна вартість добутого каміння на дрібних та середніх оцінювалася у 500-2500 руб. на рік. Однак було кілька великих підприємств, на яких щорічно добували каміння на значні суми. Найбільшими з них були кам'яний кар'єр у м. Олевськ Овруцького повіту, на якому в 1911 р. добули граніту на суму 20 тис. руб., і кар'єр у с. Берестовець Рівненського повіту відповідно – 10 тис. руб. [3, с. 250-251].

Досить швидке зростання кількості підприємств цієї групи пояснюється як наявністю корисних копалин у губернії, потребами ринку й найголовніше – після будівництва залізничних колій з'явилася можливість відправляти добутий на кар'єрах базальт та граніт за межі губернії. Ще однією причиною, яка вплинула на зростання підприємств цієї групи, була гостра потреба у камінні, яке використовувалося під час

будівництва залізниць і шосейних шляхів, які у вказаний час споруджувалися у краї.

На початку ХХ ст. Російську імперію охопила економічна криза, яка позначилася й на соціально-економічному житті Волині. У результаті кількість підприємств, що функціонували у краї, дещо зменшилася, однак незабаром почали проглядатися тенденції до зростання їх числа. Й наприкінці 1910 р. їх функціонувало 1 728, досягнувши майже передкризового стану [6, с. 39-40].

Таким чином, кількість підприємств, на Волині напередодні Першої світової війни поступово зростала. Однак незважаючи на збільшення загальної кількості підприємств у регіоні, а разом із тим і зростання кількості найманих працівників більшість із них залишалися дрібними.

Найбільшими підприємствами у цьому регіоні були цукрові заводи. Станом на 1913 р. у губернії діяло 17 заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [13, с. 82].

Одночасно із зростанням кількості підприємств, збільшувалася й чисельність робітників. Станом на 1911 р. на промислових підприємствах краю працювало майже 23 тис. робітників. Одночасно із зростанням кількості підприємств підвищувалася й заробітна плата робітників. Так, впродовж 1901-1907 рр. середньорічна заробітна плата робітників зросла майже вдвічі й становила близько 175,5 руб. на рік. У наступні роки спостерігалися тенденції до часткового зниження середньорічної заробітної плати робітників, і напередодні Першої світової війни на Волині робітник одержував у середньому 164 руб. на рік [6, с. 39-40].

Отже, як і в попередні роки найбільшими промисловими об'єктами Волині залишалися цукрові заводи, на яких працювало близько 45 % робітників регіону. Більшість підприємств, які функціонували у краї займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Щоб більш детально проаналізувати рівень життя найманих працівників, доцільним буде порівняти їх річні прибутки з річними прибутками інших категорій

населення, наприклад із нижньою ланкою службовців поліції, селянами. Так, заробітна старшого городового у м. Рівне у 1907 р. становила 300 руб. на рік, молодшого відповідно, – 240 руб. Окрім цього кожен городовий, який прослужив у поліції понад 5 років, отримував додатково 45 руб. на рік [14, арк. 6]. Аналогічна заробітна плата була й у працівників нижньої ланки поліції в інших повітах губернії. Так, у м. Житомир городові залежно від вислуги років отримували від 20 до 25 руб. на місяць. Крім цього, поліцейським чином видавалися квартирні гроші, які мали йти на утримання їх житла. Зокрема, помічнику поліцеймейстера – 26,16 руб., помічнику пристава та городовим – 12,5 руб. [15, с. 49]. Подібне грошове утримання мали й працівники поліції у Києві. Так, старший городовий отримував 250 руб. на рік, молодший – 190 руб., а обер-поліцеймейстер відповідно 8 500 руб. Крім цього, службовці поліції безкоштовно отримували казенне сукно на поліцейську форму, а також безкоштовно лікувалися за рахунок міської управи [15, с. 47-49].

Аналізуючи соціально-економічний розвиток Волині необхідно враховувати, що на початку ХХ ст. основну масу населення становили селяни. Згідно даних Волинського губернського статистичного управління у 1912 р. на її території, міські жителі становили близько 338,5 тис. осіб: менше 10 % населення регіону [3, с. 52-53].

Крім робітників, значну роль у економічному житті краю відігравали ремісники, яких станом на 1911 р. налічувалося 128,5 тис. осіб, з них близько 70 % проживали у сільській місцевості. Але зростання кількості промислових підприємств зумовили диференціацію цієї групи населення. Станом на 1908 р. уже 41,4 % ремісників (включаючи учнів) працювали як наймані робітники, а в деяких традиційних для краю галузях, наприклад, у гончарстві, деревообробній промисловості тощо їх виробни поступово витісняли промислові товари [6, с. 40]. Це призводило до поступової пролетаризації частини ремісників краю й перетворення їх на найманих робітників, особливо це стосувалося тих ремісників, які працювали у містах та містечках регіону. Багато з них не

витримували конкуренції й поступово розорялися й переходили у категорію найманих працівників.

Зростання заробітної плати робітників відбувалося після подій революції 1905-1907 рр., що було продиктоване поступками з боку адміністративної влади та власників підприємств робітникам з метою дещо заспокоїти революційні виступи. Незважаючи на зростання річної заробітної плати робітників Волині, рівень їх життя був низьким. Це було зумовлено підвищенням цін на основні групи товарів. Так, з 1900 по 1911 рр. ціни на продовольчі товари у губернії зросли на 10-15 %, худобу 20-25 %.

Отже, рівень життя робітників на Волині залишався й надалі низьким, що великою мірою негативно позначалося на суспільній ситуації у краї. Розорення частини ремісників Волині призвело до посилення диференціації й у цій верстві населення краю. Варто відзначити, що аналогічні процеси у той період відбувалися і в інших

регіонах України, які входили до складу Російської імперії.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині спостерігалися тенденції до поступового зростання кількості підприємств та збільшення числа найманих працівників. Однак більшість підприємств, що функціонували у краї, були дрібними, виняток становили лише окремі. Більшість промислових підприємств регіону займалися переробкою сільськогосподарської продукції, що свідчить про домінування аграрного сектору в краї. Найбільшими підприємствами тогочасної Волині були цукрові заводи, продукція яких реалізовувалася за межами краю, а частина експортувалася. Незначна кількість зростання робітників свідчить про те, що темпи зростання промисловості були повільними. Проведений нами аналіз заробітної плати робітників Волині свідчить, що, незважаючи на її певне зростання у перше десятиліття рівень їх життя був низьким тому, що зростали цін на продукти харчування та інші групи товарів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатова Л.Р. Економічне становище українського селянства у складі Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Р. Ігнатова, Ш. Ш. Рамазанов // Сторінки історії : Збірник наукових праць. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2011. – Вип. 32. – С. 62-70.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
3. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
4. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир : Типография губернского правления, 1895. – 474 с.
5. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир : Волынская губернская типография, 1899. – 595 с.
6. Історія Волині: З найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
7. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939 рр.) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
8. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77-85.
9. Держархів Волинської обл., ф. 3., оп. 1, спр. 443, арк. 68-79.
10. Там само, спр. 775, арк. 31-46.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 184-190.
12. Там само, ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 154.
13. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75-85.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 2, арк. 6.
15. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / В. Молчанов. – К. : Інститут історії НАН України. – 113 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.